

Filipczak-Kocur, Anna

Skarbowość Rzeczypospolitej lat 1587-1697 : (stan badań, źródła i postulaty)

Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego 8, 31-43

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNA FILIPCZAK-KOCUR

***Skarbowość Rzeczypospolitej lat 1587–1697
(Stan badań, źródła i postulaty)***

**Staatsfinanzen Polens in den Jahren 1587–1697
(Stand der Forschung, Quellen und Postulate)**

1. Wstęp. 2. Organizacja systemu skarbowego. 3. System podatkowy. 4. Sytuacja finansowa Rzeczypospolitej. 5. Skarb nadworny. 6. Dalsze postulaty badawcze.

1. Einleitung. 2. Organisation der Staatsfinanzen. 3. Steuersystem. 4. Finanzsituation Polens. 5. Hofschatz. 6. Weitere Postulate.

1. Badania nad skarbowością staropolską rozpoczął Adolf Pawiński, opublikowaną przed ponad stu laty pracą dotyczącą panowania Stefana Batorego¹. Był to okres ogromnie ważny dla kształtowania się nowożytnych struktur finansowych Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Monografia A. Pawińskiego stała się podstawą i punktem wyjścia dla późniejszych historyków, zajmujących się finansami Polski w epoce nowożytnej. System skarbowy nowożytnego państwa polskiego ukształtował się pod koniec epoki jagiellońskiej, w pewnej mierze jako efekt egzekucji dóbr i praw, i aż do roku 1717 – niewiele się zmienił. Modyfikacje wprowadzone decyzją sejmu niemego z tego roku nie usprawniły go niestety; przeciwnie – uniemożliwiły reformę do końca panowania Wettynów. Moje rozważania koncentrują się na trzech problemach: (1) organizacji systemu skarbowego i (2) rodzajach świadczeń na rzecz państwa oraz (3) sytuacji finansowej Rzeczypospolitej.

2. W Rzeczypospolitej istniały dwie kasy państwowe, z których jedna nazwana **skarbem kwarcianym lub rawskim**, powstała w wyniku reform ruchu egzekucyjnego, funkcjonowała tylko w Koronie, nie mając na Litwie swego odpowiednika. Skarb ten stanowił ewenement w ówczesnej Europie, bowiem jego dochody stanowiły wyłącznie wpływy z dóbr królewskich, czyli

¹ A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881.

z domeny. W epoce królów elekcyjnych były to dobra państwowe, których władca był tylko dożywotnim użytkownikiem, w zakresie ustalonym ustawami sejmowymi, czyli konstytucjami, bez możliwości przekazania ich potomstwu. Sama kwarta była jedynym stałym dochodem państwa, przeznaczonym na obronę kresów południowo-wschodnich². Zasady funkcjonowania skarbu kwarcianego zostały przedstawione na podstawie aktów normatywnych oraz prywatnej korespondencji osób liczących się w życiu państwowym ówczesnej Rzeczypospolitej, w jednym z rozdziałów monografii o skarbowości za Zygmunta III Wazy³, następnie za Władysława IV⁴ oraz w drugiej połowie XVII w.⁵ Z początkiem panowania na tronie polskim drugiego Wazy opodatkowano dodatkowo królewszczyzny, tym razem nie tylko koronne, lecz także litewskie; obciążono je tak zwaną drugą kwartą i przeznaczono na artylerię. Kwarta litewska wpływała do kasy państwowej razem z innymi podatkami, bo nie stworzono dla niej oddzielnego skarbu⁶.

Drugą kasę skarbu państwowego nazywano **skarbem pospolitym lub publicznym**. W państwie polsko-litewskim były dwa: koronny i litewski, i do nich wpływały podatki uchwalone przez sejmy na określone potrzeby, przeważnie militarne. Oba miały charakter okresowy, niestały i oba podlegały władzy **podskarbiego wielkiego koronnego albo litewskiego**, pełniących funkcję ministra skarbu z nominacji królewskiej. Dysponujemy pełnym wykazem podskarbiech koronnych⁷ i litewskich⁸ tego okresu – większość z nich ma swoje biografie w *Polskim słowniku biograficznym*⁹.

² Problemy związane z kwartą naświetliła w trzech artykułach A. Sucheni-Grabowska: *Losy egzekucji dóbr w Koronie w latach 1574–1650*, „Kwartalnik Historyczny” [dalej: KH] 1973, t. LXXX, z. 1, s. 3–19; *Próba aukcji dochodów z dóbr domeny królewskiej w świetle lustracji z lat 1615–1620*, „Przegląd Historyczny” [dalej: PH], 1967, t. LVII, z. 2, s. 221–242; *Walka o wymiar i przeznaczenie kwarty w końcu XVI w. I na początku XVII w.*, PH 1965, t. LIV, z. 1, s. 24–45.

³ A. Filipczak-Kocur, *Skarb koronny za Zygmunta III Wazy*, Opole 1985, s. 12–16.

⁴ A. Filipczak-Kocur, *Skarb koronny za Władysława IV*, Opole, 1983.

⁵ R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939, s. 161–170.

⁶ A. Filipczak-Kocur, *Skarb litewski za pierwszych dwu Wazów, 1587–1648*, Wrocław 1994, s. 40–43; R. Rybarski, *Skarb i pieniądz...*, s. 170–172.

⁷ *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992, s. 125–126.

⁸ *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 156–158.

⁹ Funkcję podskarbiego w Koronie pełniło w tym okresie 13 podskarbiech. Do tej pory opracowano biografie 10 z nich. Podają je w kolejności sprawowania przez nich funkcji podskarbiego: Jan Dulski (K. Lepszy, *Dulski Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny* [dalej: PSB], t. V, 1939–1946, s. 461–462); Jan Firlej (K. Lepszy, *Firlej Jan*, PSB, t. VII, 1948–1958, s. 1–7); Mikołaj Daniłowicz (K. Piwarski, *Daniłowicz Mikołaj*, PSB, t. IV, 1938, s. 416–417); Hermolaus Ligeza (H. Kowalska, *Hermolaus Ligeza*, PSB, t. XVII, 1972, s. 315–316); Jan Mikołaj Daniłowicz (W. Hejnosz, *Daniłowicz Jan Mikołaj*, PSB, t. IV, 1938, s. 415–416);

Wiadomo, jakie kompetencje posiadali podskarbiowie, ponieważ określały je konstytucje sejmowe. Można ponadto ocenić pracę poszczególnych podskarbiów, zwłaszcza tych z pierwszej połowy XVII w. W kilku przypadkach pomocne są wytworzone przez nich źródła: obfita korespondencja Jana Firleja¹⁰, Jarosza Wołłowicza¹¹ i Krzysztofa Naruszewicza¹². Znacznie uboższa jest zachowana korespondencja pozostałych podskarbiów. Z urzędu podskarbiego rezygnowano, zwłaszcza w pierwszej połowie XVII w., częściej niż z innych urzędów ministerialnych. Z 13 podskarbiów koronnych pięciu zrezygnowało ze swego urzędu. Z pełnieniem tej funkcji wiązały się uciążliwe obowiązki, nierzadko przykrości; był to urząd pod ciągłą kontrolą publiczną – sejmową i sejmikową. Na podskarbiów ciążyła ponadto odpowiedzialność materialna, która przechodziła także na ich spadkobierców. Ale z urzędem wiązały się nie tylko odpowiedzialne obowiązki. Przed ministrem finansów otwierały się możliwości bogacenia się drogą legalną, chociaż niektórzy z nich, jak Bogusław Leszczyński czy Jan Andrzej Morsztyn, bogacili się również w sposób zdecydowanie nielegalny¹³. Podskarbi zarabiał przede wszystkim na tzw. „rękawicznym”, czyli na gratyfikacjach od dzierżawców różnych podatków¹⁴. Znałe mi

Bogusław Leszczyński (W. Dworzaczek, *Leszczyński Bogusław*, PSB, t. XVII, 1972, s. 107–111); Jan Kazimierz Krasieński (A. Przyboś, *Krasieński Jan Kazimierz*, PSB, t. XV, 1970, s. 179–180); Jan Andrzej Morsztyn (A. Przyboś, *Morsztyn Jan Andrzej*, PSB, t. XXI, 1976, s. 809–815); Marek Matczyński, (H. Kotarski, *Matczyński Marek*, PSB, t. XX, 1975, s. 175–176); Hieronim August Lubomirski (J. Wimmer, *Hieronim Augustyn Lubomirski*, PSB, t. XVIII, 1973, s. 11–14). Nie mają biogramów tylko trzech podskarbiów w omawianym okresie: Baltazar Stanisławski, Stanisław Warszycy i Marcin Zamoyski. Na Litwie w tym czasie funkcję podskarbiego sprawowało 12 osób, z których 7 ma swoje biogramy: Dymitr Halecki (O. Halecki, *Halecki Dymitr*, PSB, t. III, 1937, s. 247–249); Krzysztof Naruszewicz (T. Wasilewski, *Naruszewicz Krzysztof*, PSB, t. XXII, 1977, s. 565–567); Stefan Pac (W. Czaplinski, *Stefan Pac*, PSB, t. XXIV, 1979, s. 748–749); Mikołaj Kiszka (T. Wasilewski, *Kiszka Mikołaj*, PSB, t. XII, 1966–67, s. 513–514); Wincenty Aleksander Gosiewski (A. Przyboś, *Gosiewski (Gosiewski) Wincenty Aleksander*, PSB, t. VIII, 1959–1960, s. 343–347); Hieronim Kryszpin Kirszensztein (T. Wasilewski, *Kryszpin-Kirszensztein Hieronim*, PSB, t. XV, 1970, s. 497–498); Benedykt Paweł Sapieha (A. Rachuba, *Sapieha Benedykt Paweł*, PSB, t. XXXIV, 1992–1993, s. 583–591). W okresie podskarbiostwa Wincentego Gosiewskiego z powodu jego nieobecności powierzano 3 razy administrację skarbu innym osobom: Aleksandrowi Krzysztofowi Naruszewiczowi (A. Rachuba, *Naruszewicz Aleksander Krzysztof*, PSB, t. XXII, 1977, s. 561–564); Krzysztofowi Zygmunutowi Pacowi (PSB, t. XXIV, 1979, s. 411) i Adamowi Maciejowi Sakowiczowi (M. Nagielski, PSB, t. XXXIV, s. 334–339). Nie mają biogramów następujący podskarbiowie litewscy: Teodor Skumin Tyszkiewicz, Andrzej Zawisza, Jarosz Wołłowicz, Mikołaj Tryzna oraz Gedeon Michał Tryzna.

¹⁰ Biblioteka PAN w Kórniku, 1400: Biblioteka Muzeum im. Książąt Czartoryskich w Krakowie, 98.

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Archiwum Radziwiłłowskie [dalej: AR], 19766.

¹² AGAD, AR V, 10262.

¹³ E. Deiches, *Koniec Morstina*, Kraków 1894.

¹⁴ R. Rybarski, *Skarb i pieniądź...*, s. 35–39.

źródła pozwalają stwierdzić, że zysk podskarbiego wynosił połowę dochodów Rzeczypospolitej z dzierżawy szelężnego, cła nowo podwyższonego czy monopolium tabacznego¹⁵. Możliwości zysku podskarbiego zwiększyły się znacznie w drugiej połowie XVII w., kiedy wprowadzono wiele nowych podatków pośrednich, ściąganych za pośrednictwem dzierżawców. Podskarbiowie, dysponując państwowymi pieniędzmi, mieli ogromny wpływ na wojsko, a przez to i na politykę, której bez pieniędzy uprawiać nie sposób.

Warto by ustalić, jakie znaczenie miało podskarbiostwo dla tworzenia faksji magnackich, zwłaszcza na Litwie w drugiej połowie XVII w. Benedykt Paweł Sapieha rządził właściwie Litwą na spółkę ze swoim bratem Kazimierzem, hetmanem wielkim. Podskarbi przewodniczył zawsze Trybunałowi Skarbowemu, hetman – komisjom skarbowo-wojskowym. Obaj ci urzędnicy sprawowali kontrolę nad dwoma najważniejszymi bodaj resortami życia państwowego: praktycznie dysponowali finansami i wojskiem.

Dokładniej można poznać terenową administrację skarbową, którą tworzyli poborcy i dzierżawcy podatkowi, tylko jeśli szczegółowo przebadamy zachowane akta sejmikowe, księgi grodzkie, księgi trybunału skarbowego i komisji skarbowo-wojskowych. Informacje na ten temat zamieścili wszyscy autorzy monografii sejmikowych¹⁶, jak i prac, dotyczących samorządu szlacheckiego w poszczególnych województwach. Z pewnością potrzebne jest opracowanie samorządu szlacheckiego w poszczególnych województwach; badania tego rodzaju przeprowadzono już dla Małopolski¹⁷.

Terenowa administracja skarbowa – podobnie jak podatki – miała charakter okresowy. Tworzono ją dla każdego podatku oddzielnie, dla doraźnych potrzeb. Na tym między innymi, polegała jej słabość, jak również mała skuteczność. Wspierały ją różne sądy: sądy grodzkie, Trybunał Główny, powołany jednorazowo w 1591 r. najwyższy sąd skarbowy połączony z komisją do zapłaty wojsku, czy nawet sąd sejmowy. Od 1613 r. powoływano co jakiś czas Trybunał Skarbowy oddzielnie dla Korony i Litwy. Kwestie związane z Trybunałem Skarbowym Koronnym opracował Leon Babiński¹⁸,

¹⁵ AGAD, AR II, 1578. Są to wykazy sporządzone w skarbie litewskim po sejmie koronacyjnym w 1676 r. Z czopowego, cła i monopolium tabacznego skarb miał otrzymać 349 000 zł, podskarbi Benedykt Sapieha – 176 900 zł, dzierżawcy – 252 900 zł, z szelężnego miało wpłynąć do skarbu litewskiego 610 200 zł, dla podskarbiego przeznaczono 333 250 zł, dla dzierżawców – 434 200 zł (R. Rybarski, *Skarb i pieniądz...*, s. 36–39).

¹⁶ Nie widzę potrzeby wymienienia w tym miejscu wszystkich monografii sejmikowych znanych doskonale badaczom epoki. Warto może tylko przypomnieć syntetyczną pracę Marii Rhode, która przybliżyła problemy w okresie pierwszych siedmiu bezkrólewii, w tym także podatkowe, niemieckiemu czytelnikowi (M. Rhode, *Ein Königreich ohne König. Der Kleinpolnische Adel in sieben Interregna*, Wiesbaden, 1997).

¹⁷ A. Lityński, *Szlachecki samorząd gospodarczy w Małopolsce (1606–1717)*, Katowice 1974; W. Kriegseisen, *Samorząd szlachecki w Małopolsce w latach 1669–1717*, Warszawa 1989.

¹⁸ L. Babiński, *Trybunał Skarbowy Radomski*, Warszawa 1928.

a uzupełnił w formie polemiki Józef Rafacz¹⁹. Oba opracowania mają charakter prawno-historyczny. Monografię o Trybunale Skarbowym Litewskim napisał w 1936 r. Leonas Šabunas²⁰, ale bez znajomości ksiąg trybunalskich przechowywanych obecnie w Wilnie i w Mińsku. Przeprowadzona przeze mnie kwerenda pozwoliła na opracowanie problemów prawnych związanych z funkcjonowaniem Litewskiego Trybunału Skarbowego na podstawie zachowanych tam archiwaliów²¹. J. Rafacz przesunął datę powstania pierwszego Trybunału Skarbowego na 1591 r., kiedy powołano sąd skarbowy najwyższej instancji, połączony z komisją wojskową.

Jednak w świadomości ówczesnych pierwszym Trybunałem Skarbowym był trybunał powołany na sejmie w 1613 r.; nazywano go najczęściej radomskim, chociaż nie zawsze odbywał się w Radomiu. Dla Litwinów właśnie Trybunał Radomski był synonimem Trybunału Skarbowego, stąd i litewski nazywali niekiedy też radomskim. Sądownictwo skarbowe miało na celu ściąganie zaległych podatków. Podlegały mu osoby, które miały do czynienia z pieniędzmi państwowymi oraz należącymi do skarbu królewskiego. W 1659 r. powołano dodatkowo wojewódzkie i powiatowe sądy skarbowe, które także miały charakter okresowy.

W XVII w. powoływano często komisje wojskowe do płacenia wojsku, również skonfederowanemu. Było to wsparciem dla słabo rozbudowanej administracji skarbowej, a także pomocą dla władz wojskowych. Ich kompetencje określała każdorazowo odpowiednia konstytucja sejmowa: zazwyczaj miały za zadanie sprawdzenia faktycznej liczby wojska, ustalenie należnego mu żołdu, dokonanie zapłaty, ewentualne pertraktacje z wojskiem o jej odroczenie, jeśli skarb nie dysponował potrzebną gotówką. Na tych komisjach odbywały się także sądy hetmańskie. Od 1634 r. – zarówno w Koronie, jak i na Litwie – przez połączenie Trybunału Skarbowego z komisją wojskową zmieniły charakter, stając się sądem skarbowym ostatniej instancji. Funkcjonowały zatem dwa niezależne od siebie Trybunały Skarbowe. Litewskie komisje wojskowo-skarbowe doczekały się niedawno opracowania²²; brakuje natomiast analogicznego studium dotyczącego komisji koronnych. Kolejnym zatem postulatem badawczym jest przygotowanie studium prawno-historycznego na temat komisji skarbowo-wojskowych w Koronie. Źródła ich dotyczące, z czasów Władysława IV znajdują się, między innymi, we Wrocławiu²³. Dokładna kwerenda także w innych archiwach i bibliotekach krajowych może przynieść ciekawe rezultaty.

¹⁹ J. Rafacz, *Trybunał Skarbowy Koronny*, KH 1924, t. XXXVIII, s. 413–455.

²⁰ L. Šabunas, *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės, Išdo Tribunolas (1613–1763)*, Kaunas 1936.

²¹ A. Filipczak-Kocur, *Litewski Trybunał Skarbowy (1591–1717)*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2002, t. VII, s. 183–209.

²² A. Filipczak-Kocur, *Litewskie komisje wojskowo-skarbowe w XVII wieku*, KH 2002, R. CIX, s. 97–117.

²³ Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Steinwehr, II, III.

3. Stosunkowo najlepiej znane są zasady naliczania poszczególnych podatków, zarówno koronnych, jak i litewskich. Zasady te określane były w konstytucjach i uniwersałach poborowych, a drukowane w *Volumina legum*. Choć najobszerniej omówił ten problem R. Rybarski (poświęcając mu ponad 260 stron), to wcześniej odpowiednie rozdziały znalazły się w pracy A. Pawińskiego, a następnie jeszcze w kolejnych monografiach i artykułach²⁴. O powinnościach wojennych Żydów pisał Maurycy Horn²⁵, a świadczenia duchowieństwa na rzecz państwa znane są z dwu monografii Henryka Karbownika²⁶. Tę stosunkowo obszerną już wiedzę można jeszcze wzbogacić o informacje dotyczące funkcjonowania systemu podatkowego w praktyce. Źródła na ten temat w odniesieniu do skarbu litewskiego znajdują się, między innymi, w Wilnie; są to trudne do usystematyzowania, różnorodne informacje, a wśród nich korespondencja podskarbich z dzierżawcami rozmaitych podatków²⁷. Mnóstwo tego rodzaju wiadomości zawierają księgi grodzkie²⁸.

4. Znane są dochody i wydatki skarbu koronnego oraz litewskiego za pierwszych dwu Wazów na tronie polskim. Dokładna kwerenda w archiwach polskich, litewskich, we Lwowie oraz w Szwecji pozwoliła ustalić, czym dysponowało państwo polsko-litewskie do końca panowania Władysława IV²⁹.

²⁴ Litewski historyk K. Avižonis w swojej pracy o szlachcie w życiu politycznym Litwy epoki Wazów, w rozdziale zatytułowanym: *Zaniedbanie potrzeb skarbu państwowego* zajął się również praktyczną stroną funkcjonowania systemu finansowego (*Bajori valstybiniamė Lietuvos gyvenimė Vazu laikais*, Kaunas 1940, wyd. II, Roma 1975). A. Filipczak-Kocur, *Podatki litewskie w świetle uchwał sejmowych, 1587–1632*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1988, Historia, 66, s. 216–228; tejsze, *Podatki litewskie w świetle uchwał sejmowych, 1632–1648*, „Zeszyty Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu” 1990, Historia, 26, s. 155–164.

²⁵ M. Horn, *Powinności wojenne Żydów Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1978.

²⁶ H. Karbownik, *Ciężary stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od roku 1381 do połowy XVII wieku*, Lublin 1980; tejsze, *Obciążenia stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od połowy XVII w. do 1795 r.*, Lublin 1984.

²⁷ Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka, F. 273/1464.

²⁸ Vilniaus Universiteto Biblioteka: księgi wilkomierskie (F-7, 13 888, k. 385–86; 13887, nr 26), żmudzkie (F-2,3, /14455, k. 100–102), poniewieskie (F-7 8/15241, s. 748–750, 6/15239, k. 614, 4/15193, k. 138). Protestacja Litwinów przeciwko podatkom w 1603 r. znajduje się w Bibliotece Narodowej w Wilnie (Lietuvos Nacionalinė Martyno Mažvydo Biblioteka, PR, 728, k. 105).

²⁹ J. Wimmer, *Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1968, t. XIV, cz. 1, s. 3–91; A. Filipczak-Kocur, *Skarb Koronny za Zygmunta III Wazy*, Opole 1985; A. Tyla, *Lietuva ir Livonija XVI a. Pabaigoje – XVII a. Pradžioje*, Vilnius 1986; A. Filipczak-Kocur, *Finanse Rzeczypospolitej w latach 1587–1632*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu” 1988, Historia XXVI, s. 27–48; tejsze, *Skarb koronny za Władysława IV 1632–1648*, Opole 1991; A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas 1600–1632*, „Lietuvos TSR Moksl Akademijos Darbai” 1986, A serija, t. 1 (94); A. Filipczak-Kocur, *Skarb litewski*

Dla drugiej połowy XVII w. znany jest tylko stan kasy koronnej z zachowanych niemal w komplecie rachunków podskarbich nazywanych ówczesnie rachunkami sejmowymi. Zawarte w nich informacje uporządkował i zamieścił w odpowiednich tabelach R. Rybarski.

Gdy chodzi o skarb litewski, dysponował on tylko jednym rozliczeniem Benedykta Pawła Sapiehy na sejmie w 1678 r.³⁰ Zatem znajomość finansów Wielkiego Księstwa Litewskiego do końca lat trzydziestych, kiedy wyszła drukiem praca R. Rybarskiego, można określić jako nikłą. Stan tej niewiedzy utrzymał się przez kolejne kilkadziesiąt lat. Dopiero w latach osiemdziesiątych XX w. zmieniły go prace litewskiego historyka Antanasa Tyli oraz moje, ale tylko w odniesieniu do pierwszej połowy XVII w. Gdy chodzi o drugą połowę tego stulecia, do tej pory ukazał się tylko artykuł Andrzeja Rachuby o rozliczeniu wojska na komisji wojskowo-skarbowej w 1650 r.³¹ oraz mój o finansach litewskich w latach 1647–1649. Począwszy od sejmu konwokacyjnego w 1648 r. do końca panowania Jana III Sobieskiego 25 sejmów uchwaliło podatki dla Litwy, a jeden raz – w 1665 r. na konwokacji grodzieńskiej, a także raz *ex senatus consilium* w 1687 r.

Tabela: Wykaz sejmów i litewskich rachunków skarbowych dotyczących ich uchwał w latach 1648–1695

Lp.	Data sejm	Uchwała podatkowa*	Źródła
1	1648 konwokacyjny	+	MI, 124
2	1648 elekcyjny	-	MI, 124
3	1649 koronacyjny	+	MI, 124
4	1649/50	+	brak źródeł
5	1650	+	NGAB, F. 1737, op. 1, 24
6	1652	-	
7	1652	+	ML, 128

za pierwszych dwu Wazów, 1587–1648, Wrocław 1994; tejsze, *Między drugim a trzecim Wazą na tronie polskim. Finanse litewskie w latach 1647–1649*, [w:] *Człowiek i Kościół w dziejach*, Opole 1999, s. 201–208; tejsze, *Skarb litewski po śmierci Władysława IV*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2001, t. XII, s. 67–74. Próbę przybliżenia skarbowości polskiej historykom zagranicznym stanowią następujące prace: J. Rutkowskiego, *Les bases economiques des partages de l'ancienne Pologne*, „Revue d'Histoire Moderne” 1932, new ser., 4, s. 363–389; A. Filipczak-Kocur, *Das Finanzwesen der Adelsrepublik unter Sigismund III, 1587–1632*, „Acta Poloniae Historica” 1991, t. 64/4, s. 5–26; tejsze, *Poland-Lithuania before Partition*, [w:] *The reise of the foscral state in Europe c. 1200–1815*, ed. R. Bonney, Oxford University Press 1999, s. 443–479; tejsze, *The Lithuanian treasury under the reign of first two Vasas 1587–1648*, [w:] *State finance: The european experience, c. 1200–1800*, Conference 5–8 July 1997.

³⁰ R. Rybarski, *Skarb i pieniądz...*, s. 524, 534. Autor nie podał sygnatury; jest AGAD, AR II, 1578, s. 96–114.

³¹ A. Rachuba, *Komisja wileńska 1650 roku*, *Europa Orientalis*, Toruń 1996, s. 279–288.

Lp.	Data sejm	Uchwała podatkowa*	Źródła
8	1653	+	brak źródeł
9	1654	-	
10	1654	+	brak źródeł
11	1655	+	brak źródeł
12	1658	+	MI, 131
13	1659	+	AWAK, 34
14	1661	+	brak źródeł
15	1662	+	LVIA, 3410, 3114
16	1664/65	-	
17	1665	-	
18	1666	-	
19	1666	-	
20	1667	+	LVIA, 3418
21	1668	-	
22	1668	-	
23	1668 konwokacyjny	+	LVIA, 3439
24	1669 elekcyjny	+	LVIA, 3439
25	1669 koronacyjny	-	
26	1670	-	
27	1670	+	LVIA, 3439
28	1672	-	
29	1672	-	
30	1673	+	LVIA, 3444, 3420
31	1674 konwokacyjny	+	LVIA, 3444, 3420
32	1674 elekcyjny	-	
33	1676 koronacyjny	+	AGAD, AR, II, 1578
34	1677	+	ADAG, AR, II, 1578
35	1678/79	+	LVIA, 3416, 3452, 3421
36	1681	+	
37	1683	+	LVIA, 3452
38	1685	+	LVIA, 3454
39	1688	-	
40	1688/89	-	
41	1690	+	LVIA, 3459
42	1692/93	-	
43	1693	-	
44	1695	-	

* Objaśnienie: + uchwała podatkowa; - brak uchwały.

Wykaz sejmów od śmierci Władysława IV do końca panowania Jana III oraz zachowanej dla nich dokumentacji skarbowej zawiera tabela, która wymaga pewnego komentarza. Dochody i wydatki skarbu litewskiego z podatków uchwalonych w 1647 r. oraz na konwokacji warszawskiej w 1648 r. są wyszczególnione w kwiecie wydany podskarbiemu Gedeonowi

Michałowi Tryźnie na sejmie koronacyjnym Jana Kazimierza w 1649 r.³² Kolejne wpływy i wydatki z podatków uchwalonych na sejmie elekcyjnym i koronacyjnym ujęte są w pokwitowaniu dla tegoż podskarbiego. Otrzymał je na sejmie w 1649/50. Oba kwity wpisano do księgi metryki mniejszej podkanclerzego Kazimierza Leona Sapiehy. Pod Zborowem niektóre z ksiąg zabranych tam przez podkanclerza zostały zniszczone, ale część wydobyto z błota i przepisano, o czym w jednej z nich zamieszczono informację³³. Z komisji wileńskiej odbytej w 1650 r. wiadomo o dochodach i wydatkach do połowy tego roku, a stan skarbu do drugiego sejmku w 1652 r. jest udokumentowany sumariuszem znajdującym się w Mińsku³⁴. Dochody i wydatki do następnego sejmku w Brześciu w 1653 r. znajdują w kwicie Wincentego Korwina Gosiewskiego³⁵. Kolejne pokwitowanie pochodzi dopiero z 1659 r. – dla administratora skarbu, kanclerza wielkiego, Krzysztofa Paca. Administrował on skarbem od końca 1658 r. do kwietnia 1659 r.³⁶ Zarząd skarbu przejął po nim Adam Maciej Sakowicz na okres 11 kwietnia 1659 – 23 marca 1662 r. Jego rozliczenie do czerwca 1661 r. przyjęto na sejmie w 1661 r.³⁷ Wpływy i wydatki z podatków uchwalonych w 1662 r., przedstawione w Wilnie na komisji 20 marca 1671 r., zawierają dwie księgi³⁸. Po 1662 r., najbliższy sejm, który uchwalił podatki, odbył się dopiero w 1667 r. Wcześniej, bo w 1665 r. podatki uchwaliła konwokacja grodzieńska³⁹. Rozliczenie dochodów i wydatków z lat 1662 oraz 1665 zawiera sumariusz rachunków Hieronima Krzyszpina Kirszenszteina. Rozliczenie to przygotowano na sejm w 1668 r., potem na sejm koronacyjny w 1669 r. Ponieważ oba zerwano, do zatwierdzenia doszło dopiero na drugim sejmie w 1670 r.⁴⁰ Istnieje ponadto rozliczenie z wojskiem za okres

³² F. 389, 124 [dalej: ML, 124], s. 390–393.

³³ ML, 124, s. 312 i n.

³⁴ Nacjonalny Gistaryčny Archiu Balarusi, F. 1737, op. 1, 24, s. 304–346.

³⁵ ML, 128.

³⁶ ML, 131, s. 785. Pokwitowanie nosi datę 29 V 1659, chociaż sejm skończył się 2 V 1659 r. K. Pac rozliczył się w kwietniu 1659 r. (AWAK, t. 34, s. 441).

³⁷ AWAK, t. 34, s. 441–541. Wpływy zatwierdzono 4 czerwca, wydatki – 8 czerwca.

³⁸ LVIA, 3410, 3414. Księga o sygnaturze 3410 jest rewersałem księgi o sygnaturze 3414. 22 I 1682 r. oddano tę księgę skarbnemu Kazimierzowi Skorobohatemu. Stwierdzono zgodność oryginału z rewersałem. Rewersał odebrał Piotr Kublicki – podczaszy połocki. Księga oryginalna (3414) jest obecnie uszkodzona; brak pierwszych 22 stron. W księdze tej znajduje się ponadto pokwitowanie dla zmarłego Gabriela Karola Kimbara, skarbnego. Notka w tej księdze jest następująca: *Tę księgę liczebną zeszedł pana Gabriela Kimbara skarbnego WKs.L. dobrodzieja ojca mego podług nakazu dekretu komisyjnej grodzieńskiej w 1681 r. odprawowanej, oddałem do rąk jm. Pana Andrzeja Skorobohatego, skarbnego WKs.L., pisarza grodzkiego trockiego i rewersał z tej księgi z samym oryginałem zunifikowany z podpisem jm. Pana skarbnego WKs.L. odebrałem. Piotr Kublicki, podczaszy płocki.*

³⁹ Uchwała konwokacji grodzieńskiej, LVIA, 4680. Ponadto w ML, 132, s. 1044–1058.

⁴⁰ LVIA, 3418.

od 10 września 1663 r. do 10 marca 1667 r. na komisji w Wilnie w 1667 r.⁴¹ Wpływy i wydatki z podatków uchwalonych na konwokacji warszawskiej w 1668 r., na sejmie elekcyjnym w 1669 r. oraz na sejmie w 1670 r. zawiera kolejny rachunek podskarbiego Kirszenszteina zatwierdzony na sejmie koronacyjnym 31 marca 1676 r.⁴² Rozliczenie z wojskiem na komisji w Wilnie w 1671 r. zostało ujęte w oddzielnym rachunku⁴³. Wpływy i wydatki z uchwał sejmu w 1673 r. oraz z konwokacji warszawskiej w 1674 zostało przyjęte na sejmie w Grodnie 23 lutego 1679 r.⁴⁴ Na sejmie koronacyjnym 31 marca 1676 r. przyjęto rozliczenie Michała Kazimierza Paca – hetmana wielkiego, i Michała Kazimierza Radziwiłła – podkanclerza, hetmana polnego z pieniędzy otrzymanych na wojsko biorące udział w kampanii chocimskiej w 1673 r., w kampanii ukraińskiej w 1674 r. oraz w kampanii lwowskiej i podolskiej⁴⁵. Podatki uchwalone na sejmie grodzieńskim w 1678/79 wyszczególniono w dwu rozliczeniach przygotowanych na sejm w 1681 r. Zatwierdzono je dopiero w 1683 r., a podpisano 12 maja 1685 r.⁴⁶ Ponadto rozliczenie wpływów i wydatków z uchwał tegoż sejmu, wpłaconych do skarbu po 1681 r. zostało podpisane także w 1685 r., ale dzień wcześniej od poprzedniego, czyli 11 maja⁴⁷. Ta sama księga zawiera również wpływy i wydatki z podatków uchwalonych w 1683 r. Natomiast efekty decyzji finansowych sejmu z 1685 r., także z podatków *ex senatus consilium* uchwalonych w 1687 r. znalazły się w oddzielnej księdze. Zatwierdzono je 31 marca 1689 r. na sejmie⁴⁸. Gdy chodzi o uchwały sejmu z 1690 r., to wiadome są tylko wpływy do 15 października 1692 r.; informacji o wydatkach brak⁴⁹. Natomiast rozliczenie z otrzymanych zaległości od 1670 r. przygotowane przez podskarbiego Benedykta Sapięę zostało na sejmie grodzieńskim w 1693 r. zatwierdzone⁵⁰.

Z 44 sejmów – od śmierci Władysława IV do ostatniego sejmu za Jana Sobieskiego – 19 nie podjęło decyzji finansowych; niemal wszystkie zostały zerwane. Z 25 uchwał sejmowych znane są efekty finansowe 20. Brak danych tylko o wpływach i wydatkach z podatków uchwalonych przez sejmy z lat 1649/50, 1653 (odbyty w Brześciu), 1654, 1655 oraz 1661. Informacji tych nie odnalazłam w archiwum i bibliotekach wileńskich. Efekty może dać kwerenda w polskich zbiorach rękopiśmiennych. W Ar-

⁴¹ LVIA, 4111.

⁴² LVIA, 3439.

⁴³ LVIA, 4114.

⁴⁴ LVIA, 3444. Brudnopis tego rozliczenia tamże, 3420.

⁴⁵ LVIA, 3437.

⁴⁶ LVIA, 3416, 3421.

⁴⁷ LVIA, 3452.

⁴⁸ LVIA, 3454.

⁴⁹ LVIA, 3459.

⁵⁰ LVIA, 3429.

chiwum Głównym Akt Dawnych znajdują się ważne dla interesującego mnie okresu źródła, między innymi sumariusz Hieronima Kryszpina Kirszenszteina z podatków uchwalonych na konwokacji w 1668 r., na sejmie elekcyjnym w 1669 r. i 1670 r. Sumariusz ten został przygotowany na sejm w 1676 r.⁵¹ Dwa inne sporządził podskarbi Benedykt Paweł Sapieha. Jeden z podatków: uchwalonych na sejmach w 1676 i 1677, przedstawiony na sejmie w 1678 r.⁵², drugi – z wpłaconych zaległości od 1670 r. Przygotował je na sejm w 1679 r.⁵³ Ponadto pod tą samą sygnaturą znajdują się kontrakty dzierżawne na szelężne z 1679 r., z wyszczególnieniem kwot dla poszczególnych województw i powiatów, dekrety komisji wojskowo-skarbowych, rozliczenia z wojskiem, w tym również kontrowersyjne kwestie w 1679 r., dotyczące czwartego miliona należnego wojsku⁵⁴. Problem ten rozpatrywała komisja wojskowo-skarbowa w Grodnie, a sprawa ciągnęła się od 1670 r. i była jeszcze aktualna w 1691 r.⁵⁵ Wiedzę o archiwaliach skarbowych znajdujących się w archiwach we Lwowie, Kijowie oraz w archiwach polskich wzbogaciła konferencja zorganizowana przez Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, z której materiały zostały opublikowane w „Miscellanea”⁵⁶.

5. Za Zygmunta III nastąpiło wyraźniejsze oddzielenie skarbu królewskiego od państwowego, usankcjonowane dla Litwy konstytucją z 1589 r., a dla Korony w 1590 r.⁵⁷ Zygmunt III wydzielił dobra stołowe uniwersałem z 28 stycznia 1588 r. oraz następnym, miesiąc później. Konstytucja z 1589 r. zatwierdziła tylko stan prawny⁵⁸.

Mniej niż o dochodach skarbu państwowego wiadomo na temat dochodów skarbu nadwornego w XVII w., np. o konkretnych środkach na utrzymanie króla, jego rodziny oraz dworu. Problem tylko z pozoru jest prosty, a jego złożoność już wykazał w swojej sumiennej pracy Władysław Pałucki⁵⁹. Sama

⁵¹ AGAD, ARII, 1578, s. 44–64.

⁵² AGAD, AR II, 1578, s. 96–114. Jest to sumariusz wykorzystany przez R. Rybarskiego, podany w wykazie źródeł bez sygnatury (R. Rybarski, *Skarb i pieniądz...*, s. 524, 534).

⁵³ AGAD, ARII, 1578, s. 65–93.

⁵⁴ AGAD, ARII, 1578, s. 19–121.

⁵⁵ AN Wilno, F. 17–56; F 17–53.

⁵⁶ Znalazły się tu referaty Leokadii Olechnowicz, Natalii Cariowej, Lubwi Hiscowej, Zofii Wojciechowskiej, Michała Zwierzykowskiego, Janusza Losowskiego, Marka Kunickiego-Gold-Fingera, Tomasza Ciesielskiego oraz Huberta Wajsa („Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. XII).

⁵⁷ *Volumina legum*, t. II, wyd. J. Ochryzko, Petersburg 1859 (reprint), s. 289, 312; W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, s. 149–155, 212–217.

⁵⁸ M. Dvornar-Zapolskij, *Gosudarstvennoe chozzajstvo Velikogo Kniażestva Litowskogo pri Jagellonach*, t. I, Kiev 1901, s. 157–158; A. Tyla, *XVI–XVIII a. Alytaus ekonomijos valdymas*, [w:] *Alytas miesto ir apylinkų istorijos bruožai*, Vilnius 1989, s. 11.

⁵⁹ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża...*

podjęłam się próby obliczenia dochodów i wydatków Zygmunta III⁶⁰, ale wobec skąpo zachowanych źródeł nie można odtworzyć sytuacji finansowej pierwszego Wazy na tronie polskim w całym 45-letnim okresie jego panowania. Nie ulega jednak wątpliwości, że Zygmunt III zapewnił dostatnie, to znaczy na odpowiednim do swojego stanu poziomie, życie sobie i swojej rodzinie.

Jego syn i następca – Władysław IV uchodzi ciągle za rozrzutnego władcę, chociaż w referacie wygłoszonym na sesji w Krakowie w 2001 r. wykazałam na podstawie źródeł, że król Władysław IV był nie tyle rozrzutny, co ubogi⁶¹. Ocena taka została w pewnej mierze ugruntowana dzięki sumariuszowi rozesłanemu na sejmiki z prośbą o zgodę na spłacenie królewskich długów. Jeden z takich sumariuszy przedrukował W. Czermak, z oryginalnym tytułem *Króla JM-ci Władysława IV długi, które Rzeczpospolita placila*⁶². Nieliczni tylko zauważyli, że sumariusz ten zaczyna się od wydatków królewskich na flotę oraz inne potrzeby związane z przygotowaniem wojny ze Szwecją w 1635 r., oraz że sporą sumę wydał Władysław na gwardię, która – z wyjątkiem żołnierzy kwarcianych – była jedynym stałym wojskiem w rozległym państwie polsko-litewskim. Może warto by podjąć próbę określenia dochodów i wydatków jego następców. Michał Korybut Wiśniowiecki i Jan III Sobieski znaleźli się w lepszej od nich sytuacji. Mieli własne dobra rodowe; nie musieli liczyć wyłącznie na to, co ofiarowała Rzeczpospolita⁶³.

Dla porównania warto przy tym pamiętać o dochodach ministrów i wysokich urzędników. System finansowy państwa umożliwiał bajecznie wysokie gratyfikacje dla podskarbiego, o czym wspomniałam wcześniej. Wszyscy ministrowie i wysocy dygnitarze otrzymywali pensje ze skarbu królewskiego i państwowego. Król dokonywał w pewnym sensie dystrybucji swoich dochodów nie tylko na pensje, lecz także na dyplomację, na utrzymanie zamków, na kampanię sejmową. Król musiał być do pewnego stopnia hojny; zwłaszcza król w państwie elekcyjnym. Pieniądze były narzędziem sprawowania władzy. Można by się zastanowić, czy król mógł utrzymać monarszy prestiż, będąc oszczędny, czy mógł realizować jakiegokolwiek koncepcje polityczne, dysponując skromnymi dochodami i nie popadając

⁶⁰ A. Filipczak-Kocur, *Z dziejów skarbu nadwornego za Zygmunta III Wazy*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1986, t. XXXVIII, z. 1, s. 49–69; tejsze, *Z dziejów litewskiego skarbu nadwornego za Zygmunta III Wazy*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w.*, Warszawa 1993, s. 78–86.

⁶¹ A. Filipczak-Kocur, *Rozrzutny czy ubogi król Władysław IV*; referat ten ukazuje się w tomie materiałów z sesji krakowskiej.

⁶² KH [Lwów] 1897, R. XI, s. 546.

⁶³ Źródła dotyczące tego problemu znajdują się między innymi w AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, oddz. 1, Rachunki królewskie 305. O finansach pierwszego drugiego Wazy pisał W. Czermak (*Na dworze Władysława IV*, „Studia Historyczne” [Kraków] 1901, s. 7–36; *Z czasów Jana Kazimierza*, „Studia historyczne” [Lwów] 1893).

w długi. Porównanie dochodów królewskich w Polsce z dochodami ówczesnych monarchów europejskich słusznie uznał Wiktor Czermak za bezcelowe, ponieważ w monarchiach dziedzicznych skarb państwowy był zarazem skarbem królewskim, którym dowolnie dysponował panujący.

6. Przedstawiony w niniejszym szkicu przegląd dorobku skłania do formułowania kolejnych – poza wymienionymi już wcześniej – postulatów badawczych. Przede wszystkim należy opracować w formie monografii skarbowość litewską – od początku panowania Jana Kazimierza do śmierci Jana III Sobieskiego. Zachowane rozliczenia skarbowe, chociaż niekompletne (brak tylko rozliczeń z uchwał pięciu sejmów), umożliwiają realizację takiego zamierzenia. Monografia skarbowości litewskiej drugiej połowy XVII w. pozwoliłaby na rekonstrukcję finansów państwa polsko-litewskiego w XVII w. Mam tu na uwadze monografię o skarbowości w kontekście wydarzeń politycznych, w powiązaniu z funkcjonowaniem sejmików i sejmu. Rozliczenia skarbowe dostarczają istotnych informacji o wysokości dochodów i wydatków państwowych. Nie dostarczają jednak odpowiedzi na pytania, jak i dlaczego do nich doszło. Monografia o skarbowości powinna właśnie na te pytania odpowiedzieć. Konieczna jest więc kwerenda archiwalna nie tylko wśród źródeł skarbowych, lecz także akt sejmikowych, diariuszy sejmowych oraz korespondencji elity rządzącej ówczesnej Rzeczypospolitej⁶⁴. Potrzebna jest monografia o skarbowości w powiązaniu z innymi strukturami, by wyjaśnić, nie tylko jaką kwotą dysponowało państwo, lecz także dlaczego właśnie taką, i jakie czynniki wpływały na taki stan rzeczy. Solidna monografia R. Rybarskiego nie wiąże skarbowości z wydarzeniami politycznymi. Potrzebne zatem uzupełnienie jej, polegające na umiejscowieniu podanych przez niego informacji skarbowych w kontekście politycznym i w realiach życia parlamentarnego ówczesnej Rzeczypospolitej. Przy tej okazji niektóre dane zawarte w pracy Rybarskiego można by uzupełnić, inne skorygować.

Potrzebne byłoby także spojrzenie na skarbowość polską w kontekście systemów skarbowych innych państw europejskich, na co pozwalają opublikowane w ostatnim czasie monografie, będące efektem współpracy międzynarodowej⁶⁵. Duże szanse na realizację takiego zamierzenia stwarza obecnie szeroka możliwość współpracy z historykami litewskimi, ukraińskimi i białoruskimi.

⁶⁴ Dużą wartość mają opublikowane diariusze i akta sejmowe. Ostatnio ukazała się cenna praca S. Ochman-Staniszevskiej i Z. Staniszevskiego (*Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2002, Historia CXLVII, t. 1–2).

⁶⁵ *The rise of the fiscal state*, ed. R. Bonney; „Economic Systems and State Finance” [Clarendon Press] 1995.